

Jestem podmiotem – a może to złudzenie?

Jacek Neckar

Rozważanie problemu bycia przez człowieka podmiotem swojego zachowania zakłada szczególną pozycję człowieka w porównaniu z innymi istotami żywymi. O ile ta szczególna pozycja człowieka w tradycji europejskiej była powszechnie przyjmowana, to w psychologii była poddawana w wątpliwość. Wydaje się, że w kontekście problemu relacji podmiotu i zachowania warto zapytać o doświadczenie czy doświadczenia, które sprawiają, że człowiek myśli o sobie jako podmiocie swojego zachowania. Dlaczego myśli, że to, co zrobił było wynikiem jego przemyślanych decyzji, że jest sprawcą swoich zachowań, że zrobił coś, bo tak chciał? Opublikowana ostatnio książka Daniela Wegnera *Iluzja świadomej woli* (2002) jest przykładem radykalnej tezy o pozornym przyczynowaniu mentalnym. Wegner broni w niej tezy, że źródłem świadomej woli jest interpretowanie swoich myśli jako przyczyny własnego zachowania. Doświadczenie woli według niego nie jest efektem związku przyczynowego między myślą danego człowieka i jego działaniem, lecz jest zgodne z regułami rządzącymi mechanizmem interpretacyjnym. Tym samym doświadczenie świadomej woli nie może być traktowane jako bezpośredni dowód relacji przyczynowej między myślą i działaniem. Ilustracją naszej podatności na błędy w przypisywaniu sobie stanów i równocześnie tendencji do interpretacji może być przykład pacjentów cierpiących na asomatognozę, będącą konsekwencją uszkodzenia mózgu. Pacjent A.R. miał uszkodzoną prawą półkulę mózgu i w konsekwencji nie rozpoznawał lewej ręki jako własnej. Oto fragment rozmowy z pacjentem A.R.¹:

Eksperymentator: Czyja to jest ręka?

A.R.: Nie jest moja.

E.: Więc czyja jest?

¹ E. Bisiach, M. L. Rusconi i G. Vallar, *Remission of somatoparaphrenic delusion through vestibular stimulation*, „*Neuropsychologia*” 29(10) 1991, s. 1030.

A.R.: *Mojej matki.*

E.: *Jak to się stało, że się tu znalazła?*

A.R.: *Nie wiem. Znalazłem ją w swoim łóżku.*

E.: *Od jak dawna tam była?*

A.R.: *Od pierwszego dnia. Zobacz, jest cieplejsza od mojej. Innego dnia, kiedy było zimno, była również cieplejsza od mojej.*

E.: *Więc gdzie jest twoja ręka?*

A.R.: *Jest tam pod spodem (nieokreślony gest).*

Odpowiadając zatem na pytanie: dlaczego człowiek myśli, że to, co zrobił było skutkiem jego świadomej decyzji, woli, itd., można zaryzykować tezę proponowaną już przez Spinozę, że tak naprawdę człowiek nie wie, dlaczego coś zrobił, ale niewiele osób jest skłonnych zaakceptować myśl, że ich działanie zależy od procesów, których nie znają i nie rozumieją.

Drugą rzeczą, na jaką chciałbym zwrócić uwagę dotyczy unikalności bycia przez człowieka podmiotem. Unikalność można rozumieć mocniej – tylko człowiek jest podmiotem swojego zachowania, lub słabiej – różne organizmy żywe (lub maszyny) są podmiotem swojego zachowania, ale człowiek jest nim w szczególnym (najwyższym) stopniu. Jednym z kryteriów działania sformułowanych przez prof. Judyckiego jest świadomość/samoświadomość. Przynajmniej niektórym z naczelnych badaczy są skłonni przypisać taką zdolność. Najstarszym kryterium samoświadomości było rozpoznawanie siebie w lustrze. Badania dotyczące innych gatunków (słoni azjatyckich) wskazują, że zdolność rozpoznawania siebie w lustrze nie jest wyłącznie funkcją zdolności przetwarzania informacji pochodzącej z lustra. Słonie nie rozpoznają siebie w lustrze, ale potrafią wykorzystać informację o pokarmie, który widzą tylko w lustrze (Povinelli, 1989). Na tej podstawie można wnioskować, że za rozpoznaniem siebie w lustrze stoją specyficzne mechanizmy.

Inną charakterystyką badaną u szympanów, która tradycyjnie przypisywana jest ludziom, jest odróżnianie działań intencjonalnych od nieintencjonalnych. W badaniach Calla i współpracowników (2004) uzyskano dane przemawiające za tym, że szympan spontanicznie (bez treningu) jest wrażliwy na intencje innych. Szympany rozpoznawały różnicę między sytuacją, kiedy eksperymenta-

tor nie chciał im dać pokarmu, od sytuacji, kiedy z różnych powodów nie mógł im go dać.

Równie ważną z perspektywy samoświadomości jest możliwość poznawania swoich stanów przez niektóre naczelne. Interesujące zdarzenie miało miejsce w laboratorium Sue Savage-Rumbaugh, która prowadzi badania nad rozwojem języka. Jednym z jej podopiecznych jest szympanś bonobo (*Pan paniscus*) – Kanzi, który nauczył się języka angielskiego na poziomie 2-3 letniego dziecka. Pewnego dnia Kanzi znalazł klucz do pomieszczenia, w którym był zamknięty, który to klucz natychmiast schował. Po pewnym czasie Savage-Rumbaugh rozpoczęła poszukiwania zgubionego klucza, do których Kanzi ochoczo się przyłączył. Klucza nie znaleźli. Po zaprzestaniu poszukiwań, kiedy sytuacja wróciła do normy, Kanzi otworzył sobie przy pomocy klucza swój pokój i uciekł. Narzucająca się interpretacja wskazywałaby na zdolność Kanzi do udawania. Istnieje oczywiście interpretacja zgodna z kanonem Morgana, że Kanzi po prostu zapomniał, że znalazł klucz, a potem sobie przypomniał. Zaskakującym faktem jest obecność podobnych tendencji u gatunku bardzo odległego od naczelnych (tym samym od człowieka) mianowicie delfina (*Tursiops truncatus*). David Smith z współpracownikami (1995) przeprowadził eksperymenty z udziałem ludzi i delfinów nad zjawiskiem niepewności w kontekście zadania nad różnicowaniem bodźców. Zarówno ludziom, jak i delfinom zaprezentowano dwie reakcje różnicujące (delfiny mogły wskazać, że prezentowany dźwięk był wyższy lub niższy od wcześniejszego) oraz sposób na uniknięcie wyboru poprzez zmianę bodźców na łatwiejsze. Delfiny zachowały się dokładnie tak samo jak ludzie. Kiedy prezentowane im dźwięki były na progu ich zdolności różnicowania (15 Hz różnicy), wybierały opcję zmiany na łatwiejsze bodźce. Wyniki tych eksperymentów rzucają nowe światło na zdolności monitorowania własnych stanów przez niektóre zwierzęta.

Wnioski płynące z tych dwóch kierunków badań po pierwsze jeszcze mocniej wskazują na ograniczenia w byciu podmiotem swojego zachowania przez człowieka, a po drugie na bardzo ograniczone, ale jednak trudne do zanegowania możliwości bycia podmiotem zachowania przez niektóre zwierzęta.